

Història i arqueologia

Sant Miquel dels Reis. Una presó franquista “esborrada”

Esther López Barceló

Aula Didàctica de Memòria Democràtica. Generalitat Valenciana
Correspondència: e.lopezbarcelo@edu.gva.es

Joan Salazar Bonet

Aula Didàctica de Memòria Democràtica. Generalitat Valenciana
Correspondència: j.salazarbonet@edu.gva.es

*Text presentat i acceptat a les I Jornades
Internacionals sobre Patrimoni del
Conflicte. Figueres, 2023*

Enviat: 10/05/2024

Acceptat: 15/07/2024

Resum: El període durant el qual el monestir de Sant Miquel dels Reis va ser presó franquista suposa un buit destacat en la història de València. El testimoni escrit i publicat de sis presos i cinquanta-una imatges fotogràfiques són les principals evidències de l'existència d'un penal durant els anys posterior a la guerra, i fins a 1966. La rehabilitació realitzada a la presó-monestir entre 1994 i 2000 va anar acompanyada d'un intens estudi històric-arqueològic que ha permès recuperar els espais monàstics des dels seus inicis al segle XIV fins a la seua transformació en *Presidio Nacional* l'any 1867. L'obra, duta a terme per acollir a la Biblioteca Valenciana, ha recuperat l'aspecte del monestir al seu moment de màxima esplendor al segle XVI. Malgrat aquests anys d'intervenció, la direcció del projecte ni va contemplar recuperar cap element material del penal ni tan sols documentar sistemàticament la distribució dels espais interiors. D'aquesta forma, cel·les, tallers, dormitoris, banys, oficines de l'administració, cuina, infermeria o escola han desaparegut de la interpretació d'un espai de la repressió durant la dictadura. A més a més, gran part de la documentació escrita generada durant dècades de dictadura ha desaparegut. Muntanyes d'elements de la presó es van vendre com ferralla en el moment de la rehabilitació, també es van esborrar tots els grafitis fets als murs durant dècades i pires de documents escrits i elements en fusta van cremar-se als patis exteriors de l'edifici.

Als darrers anys s'ha produït un renovat interès entre els acadèmics i el públic per entendre els mecanismes i les conseqüències de les polítiques franquistes contra els seus oponents. En aquest sentit, han cobrat importància la tipologia d'espais repressius que va emprar l'estat i les seues noves autoritats. Camps de concentració, camps de treballs forçosos, presons, internats, centres de reclusió, sanatoris i orfenats van fer possible un control social i polític com mai s'havia experimentat a la nostra història contemporània. La presó de Sant Miquel dels Reis va suposar un símbol d'aquesta repressió política, allotjant a milers de presos republicans amb condemnes per motius polítics. La recuperació per a la ciutadania d'aquest lloc de memòria passa per una tasca de recerca, amb l'objectiu d'omplir els innumerables buits que ens han arribat fins a l'actualitat. Un procés no exempt d'obstacles que cal superar per tal de resignificar l'espai.

Paraules clau: Sant Miquel dels Reis, repressió, franquisme, presó, resignificació.

Abstract: The period in which *Sant Miquel dels Reis* monastery was a Francoist prison remains a relevant gap in the history of Valencia. The written and published testimony of six prisoners and fifty-one images are the main evidence of the existence of a prison during the years after the war, and until 1966. The restoration works carried out in the prison-monastery between 1994 and 2000 were accompanied by an intense historical-archaeological study that has made it possible to recover the monastic spaces from their beginnings in the 14th century until their transformation into a *Presidio Nacional* in 1867. The works, carried out to accommodate the *Biblioteca Valenciana*, have restored the appearance of the monastery to its XVI golden age. Despite these years of architectonic intervention, the direction of the project did not contemplate recovering any material elements of the prison or documenting even the distribution of the interior spaces. Therefore, cells, workshops, bedrooms, bathrooms, administration offices, kitchen, infirmary or school have disappeared from an interpretation repression place during the dictatorship. In addition, most of the written records generated during decades of dictatorship have disappeared. Mountains of the prison's inside elements were sold for scrap during the restoration process, decades of wall graffiti were erased, and piles of written documents and wooden items were burned in the building's outer courtyards.

In recent years there has been a renewed interest among academics and the public to understand the mechanisms and consequences of Franco's policies against its opponents. In this sense, the typology of repressive spaces coordinated by the state and its new authorities have become relevant. Concentration camps, forced labor camps, prisons, boarding schools, detention centers, sanatoriums, and orphanages made possible a social and political control never before experienced in our contemporary history. *Sant Miquel dels Reis* prison was a symbol of this political repression, housing thousands of republican prisoners convicted for political reasons. The recovery for the citizenship of this place of memory involves a research task, with the aim of filling the innumerable gaps that have reached us up to the present. A process not without obstacles that must be overcome in order to resignify the place.

Keywords: Sant Miquel dels Reis, repression, Francoism, prison, resignification.

Resumen: El período durante el cual el monasterio de Sant Miguel dels Reis fue prisión franquista supone un vacío destacado en la historia de Valencia. El testimonio escrito y publicado de seis presos y cincuenta y una imágenes fotográficas son las principales evidencias de la existencia de un penal durante los años posteriores a la guerra, y hasta 1966. La rehabilitación realizada en la cárcel-monasterio entre 1994 y 2000 fue acompañada de un intenso estudio histórico-arqueológico que ha permitido recuperar los espacios monásticos desde sus inicios en el siglo XIV hasta su transformación en Presidio Nacional en 1867. La obra, llevada a cabo para acoger a la Biblioteca Valenciana, ha recuperado el aspecto del monasterio en su momento de máximo esplendor en el siglo XVI. A pesar de estos años de intervención, la dirección del proyecto ni contempló recuperar ningún elemento material del penal ni siquiera documentar sistemáticamente la distribución de los espacios interiores. De esta forma, celdas, talleres, dormitorios, baños, oficinas de la administración, cocina, enfermería o escuela han desaparecido de la interpretación de un espacio de la represión durante la dictadura. Además, gran parte de la documentación escrita generada durante décadas de dictadura ha desaparecido. Montañas de elementos de la cárcel se vendieron como chatarra en el momento de la rehabilitación, también se borraron todos los grafitis hechos en los muros durante décadas y peores de documentos escritos y elementos en madera se quemaron en los patios exteriores del edificio.

En los últimos años se ha producido un renovado interés entre los académicos y el público por entender los mecanismos y las consecuencias de las políticas franquistas contra sus oponentes. En este sentido, han cobrado importancia la tipología de espacios represivos

que empleó el estado y sus nuevas autoridades. Campos de concentración, campos de trabajos forzosos, prisiones, internados, centros de reclusión, sanatorios y orfanatos hicieron posible un control social y político como nunca se había experimentado en nuestra historia contemporánea. La cárcel de Sant Miquel dels Reis supuso un símbolo de esta represión política, alojando a miles de presos republicanos con condenas por motivos políticos. La recuperación para la ciudadanía de este sitio de memoria pasa por una tarea de investigación, con el objetivo de llenar los innumerables vacíos que nos han llegado hasta la actualidad. Un proceso no exento de obstáculos a superar para resignificar el espacio.

Palabras clave: Sant Miquel dels Reis, represión, franquismo, prisión, resignificación.

Introducció

El fracàs del colp d'estat militar de juliol de 1936 marca l'inici d'una guerra de dos anys, vuit mesos i quinze dies. Com a resultat d'aquesta, i per la particular evolució dels fronts bèl·lics, els territoris a la façana mediterrània entre València i Cartagena suposen la darrera possibilitat de fugida per a milers de càrrecs institucionals, militars i ciutadans i ciutadanes que recolzaven la república. De fet, Alacant es converteix en símbol de la derrota amb milers de republicans i republicanes esperant al port uns vaixells que no arribarien mai. També figures destacades del govern i del partit comunista parteixen en avió des del Fondó, pedania de Monòver, a quaranta quilòmetres aproximadament al nord-oest de la ciutat d'Alacant (AA. VV. 2019). Les noves autoritats militars franquistes van gestionar l'enorme concentració de persones del bàndol republicà que s'aglomeraven en València i Alacant. Aquest número de gent, junt amb l'obsessió política del nou règim per perseguir, classificar i castigar als enemics, denominats genèricament com a “rojos”, va determinar la creació i ús d'una diversa tipologia d'espais de reclusió. Alguns d'ells van ser de caràcter efímer com la plaça de bous de València o el cine Ideal a Alacant; però també van haver-hi altres que van estar operatius durant tot l'abril de 1939, per exemple, fàbriques, camps de conreu, platges, escoles o esglésies. Altres llocs van convertir-se en espais penitenciaris semipermanents o permanents, com poden ser el camp de concentració d'Albatera (Mejías, 2020) o la presó provincial de Castelló (Porcar, 2020).

Respecte a la ciutat de València, on s'ubica el monestir de Sant Miquel dels Reis, a la desena de llocs de detenció temporal —p. ex., plaça de bous (primers dies d'abril de 1939), torres de Quart (de 1939 fins a 1946), Col·legi del *Sagrado Corazón* (de 1939 a 1940) o diverses comissaries, entre d'altres— cal afegir totes les infraestructures penitenciaris permanents, com la presó Model, la *Cárcel Provincial de Mujeres*, el convent de Santa Clara, la presó de Santa Maria del Puig, la presó central de Portaceli, la presó militar de Montolivet i el mateix Sant Miquel dels Reis (Aragó, *et al.* 2021). Tots aquests últims espais de reclusió van ser objecte d'importants reformes arquitectòniques durant el període democràtic. Així, el 2008 començaren els treballs de rehabilitació per construir el Complex Administratiu 9 d'Octubre de la Generalitat Valenciana a la presó Model o *Prisión Celular*, inaugurant-se el 2010. Aquest havia sigut el primer edifici penitenciar modern construït a la capital, el 1903, convertint-se així en la presó més destacada de la província i la que més anys ha estat en funcionament, fins a 1992. Dissenyada per a 600 presos va arribar a tancar dins dels seus murs aproximadament a 10.000 persones en la immediata postguerra. A prop d'aquest edifici, però destinat per a dones, també es va construir entre 1922 i 1925 la *Cárcel Provincial de Mujeres*, dissenyada per a 100 recluses. A la primavera de 1939 hi van conviure al seu interior 1500 presoneres. Aquesta presó va estar en funcionament fins a 1991. L'any 2007 es va inaugurar —després d'una profunda transformació de tots els espais interiors i de l'enderroc de gran part del recinte penitenciar original—, l'actual escola pública “9 d'octubre”. El 1939, i davant la saturació

d'aquest darrer edifici, i a tot just 400 metres de distància, el convent de Santa Clara va funcionar com centre penitenciari fins a 1942, quedant monges caputxines i funcionàries de *Sección Femenina* com les encarregades dels centenars de recluses que foren allí tancades (Verdugo, 2011). En l'actualitat, l'edifici continua tenint una funció conventual sense possibilitat d'accés públic. Un altre exemple d'edifici és el cas del monestir de Santa Maria del Puig, que ja havia funcionat com a presó durant la guerra, i va mantindre la seua activitat penitenciària fins a finals de 1942, passant, a partir d'eixe any, a ser un reformatori especial de dones entre 1942 i 1947. Després, en 1948, el govern franquista va donar l'edifici, abans de titularitat pública, a un orde religiós que continua gestionant l'espai en l'actualitat (Aragó, *et al.* 2021). A 30 km al nord de València es troba el sanatori de Portaceli, que es converteix primer en camp de concentració i classificació i, posteriorment, en presó central masculina d'abril de 1939 a gener de 1942. En l'actualitat, i des de 1988, el "sanatori" es denomina Hospital Doctor Moliner, formant part de la xarxa sanitària pública autonòmica (VV. AA., 2018). Dins de la ciutat, l'antic Convent de la Casa Missió de Sant Vicenç de Paül, fundat al segle XIX, va ser presó per a militars durant la república, funció que també es manté durant el franquisme, acollint a partir de 1946, als presos que estaven a les antigues torres de Quart. Durant anys va romandre sense funcionalitat fins que, el 1971, s'inaugurà el Museu Faller de la ciutat. El 1995, l'edifici és rehabilitat completament i continua fins ara amb la seua funció museogràfica. Tots els edificis descrits han sigut transformats, esborrant-se qualsevol rastre de la seua funcionalitat repressiva i, per tant, eliminant les possibilitats d'interpretació i de recuperació de la seua memòria per a la ciutadania. Recentment, i en alguns dels casos, com els de Santa Clara, la *Cárcel Provincial de Mujeres*, la presó Model, i Portaceli s'han col·locat plaques o monòlits que recorden a les persones que van patir dins dels seus murs la repressió durant la dictadura, però cap d'ells faciliten l'accés de les visites, tampoc han elaborat materials didàctics o de divulgació i no formen part de recorreguts històrics, a excepció d'accions puntuals per part d'associacions memorialistes.

Sant Miquel dels Reis, actual seu de la Biblioteca Valenciana, mostra una evolució semblant als casos mencionats prèviament. Aquest cas d'estudi ens serveix per a identificar tant la seqüència de fets, que acaben esborrant la memòria de la repressió d'un espai, com els agents involucrats en la seua eliminació i les conseqüències d'aquestes accions sobre la construcció col·lectiva del relat sobre el passat. L'exemple també ens serveix per a evidenciar les dificultats i oportunitats a l'hora de resignificar aquests tipus d'espais. La invisibilitat de les empremtes de la repressió franquista a Sant Miquel dels Reis no és un cas únic, ni al nostre territori ni a la resta de l'estat. No obstant això, els darrers anys han suposat un canvi qualitatiu quant a posar en valor espais propis de la dictadura, com els projectes a la vall de Cuelgamuros (González-Rubial *et al.*, 2021), el pazo de Meiràs (Domínguez, 2021), la fosa de Pico Reja (Álvarez, 2020), la presó model de Barcelona (vegeu <https://www.lamodel.barcelona/ca>) o diversos paisatges de la guerrilla antifranquista (p. ex., Ayán, 2008; González, 2018).

Sant Miquel dels Reis

L'actual monestir de Sant Miquel dels Reis és fruit d'una història de més de sis segles. Els seus inicis es fonamenten sobre una alqueria andalusina que, al segle XIV, passa a formar part de la xarxa de monestirs de l'Orde del Cister, denominant-se Sant Bernat de Rascanya. Aquest primigeni i modest conjunt religiós passa a transformar-se en l'imponent Sant Miquel dels Reis al segle XVI, ja a càrrec dels monjos jerònims (Arciniega, 2001). Amb la desamortització de 1835, i durant les dècades següents, la seua funcionalitat serà d'asil de mendicitat, presó de dones provisional i magatzem. El 1874

l'estat decideix transformar el monestir en presidi, incorporant dues noves naus —Nord i Nord-oest— i modificant radicalment la distribució interna. Aquestes obres finalitzen el 1886, donant pas a una nova etapa de vuit dècades, en aquest cas de caràcter penitenciar (Ortega, 1992). La presó romandrà operativa fins a 1966, any en què és tancada i els reclusos enviats a altres centres. La Llei 175/1962 de 24 de desembre expressa les raons oficials per al tancament.

“Este edificio, por su indiscutible mérito artístico merece un destino diferente del indicado, ya que el actual resulta poco menos que incompatible con cualquier restauración del mismo que pretenda inspirarse principalmente en ideas estéticas. La necesidad de contar en aquella provincia del Levante español con un Reformatorio de jóvenes delincuentes adaptado a las modernas exigencias de la técnica penitenciaria: la acusada disminución de población penal adulta en nuestro país y el deseo manifestado por las referidas Corporaciones locales de llevar a cabo una cuidadosa restauración de aquel antiguo monasterio, son razones que abonan la conveniencia de incorporar al patrimonio artístico de la provincia el referido inmueble”.

Figura 1. Imatge actual de Sant Miquel dels Reis. Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu.

Malgrat aquesta versió oficial, diverses evidències escrites mostren que el ressò que va tindre als mitjans de comunicació l'evasió d'onze presos el juliol de 1962 va sentenciar aquesta presó franquista, com testifica l'expedient del sumari 304, document inèdit recentment localitzat a l'Arxiu del Regne (ver López i Salazar, 2023).

Després del tancament, l'edifici, de titularitat pública, es converteix en magatzem i dipòsit de la Diputació de València i, fins i tot, en l'escola pública *Reina Doña Germana* (1971-1985). El 1995, amb el canvi polític al govern autonòmic —de PSPV a PP— es repren el projecte d'ubicar la Biblioteca Valenciana a Sant Miquel dels Reis, iniciant-se les excavacions arqueològiques prèvies —el 1996— i els diferents estudis arquitectònics

per transformar l'antic monestir en la futura seu d'aquesta institució cultural. Les obres comencen a finals de 1997 i l'edifici és finalment inaugurat el 30 de març del 2000.

El procés integral de rehabilitació va comptar amb la participació de nombrosos tècnics de disciplines diverses (arquitectura, història, arqueologia, enginyeria i documentalistes, entre altres) que, en paraules de l'arquitecte de l'obra Julián Esteban Chapafría, pretenen:

"conjuguar un doble objetivo: en primer lugar, el rescate para la memoria de los valencianos de uno de los episodios más brillantes y cultos de su historia; y en segundo lugar, la recuperación física de un patrimonio de altísimo valor arquitectónico para su disfrute social, destinándolo a un uso cultural (...)" (Chapafría, 2001: 190).

En aquestes paraules s'evidencia la voluntat d'oblidar l'empremta de l'etapa franquista al monestir, la qual cosa queda refrendada pel testimoni de l'antic presoner Joan Busquet que, en tornar a Sant Miquel dels Reis cinquanta-dos anys després, va sentenciar: "ha canviat tot" sense poder identificar "res" del moment en que ell va estar tancat a la presó (Andrés, 2016).

La direcció del projecte, mitjançant els treballs arqueològics de l'empresa Entorn S.L., va documentar els elements originals del monestir, i deixant sense registrar tots aquells elements del segle XIX i XX, és a dir, de l'etapa penitenciària. Els alçaments gràfic-fotogramètrics i la planimetria de l'edifici ens ofereix el seu estat general previ a les obres, però no presenten el detall suficient per a, per exemple, documentar els grafitis que la memòria oral sí recorda (com recorda un dels arqueòlegs del projecte, Víctor Algarra, comunicació personal). Les prospeccions murals realitzades tampoc van comptar amb una fase de documentació que haguera permès recuperar tota aquesta memòria escrita. L'eliminació absoluta dels interiors de les naus purament penitenciàries del segle XIX ha provocat la falta de conservació d'absolutament totes les cel·les, símbol carcerari, i altres espais que hagueren permès abordar de primera mà les dificultats de la vida en captivitat. També es van eliminar, sense supervisió patrimonial, tots aquells edificis existents fora dels murs del monestir, als patis exteriors i dins de l'antic recinte penitenciari. Van ser enderrocats els habitatges del director i dels guàrdies, a més a més de diverses dependències administratives. La façana exterior de l'entrada, i antic cos de guàrdia, va ser parcialment conservada, però la seua distribució interior va ser buidada per dissenyar el nou accés i la cafeteria.

A la monografia editada per celebrar la mencionada rehabilitació, "*San Miguel de los Reyes: de Biblioteca Real o Biblioteca Valenciana*" (VV. AA., 2001) tant al text del polític conservador Eduardo Zaplana, aleshores president de la Generalitat, com el de Manuel Tarancón, conseller de Cultura, Educació i Ciència, no hi ha cap menció explícita a la funció del monestir com a presidi o com a possible espai de memòria col·lectiva. Encara més, en aquesta mateixa monografia, els dos articles que tracten la seua etapa com a presidi: *El presidio de San Miguel de los Reyes* (Llorca, 2001) i *La Biblioteca y su sede: de Sant Bernat de Rascanya a San Miguel de los Reyes* (Camps, 2001), no fan cap menció al seu ús com a presó durant els anys de la II República o la dictadura.

Sí, com hem mencionat, les transformacions físiques dels interiors i exteriors del monestir han sigut profundes en un sentit d'alteració de les estructures prèvies, ho és més pel que respecta a la documentació escrita generada en aquest penal. Aquesta mancança de documentació inclou el període de presó republicana durant la guerra. Disposem dels noms i cognoms dels reclusos nacionals presos a Sant Miquel dels Reis gràcies a la informació existent a la *Causa General*, en concret a l'expedient corresponent a la peça tercera relativa a *Cárceles y sacas de la provincia de València, Tomo LXXVII, Volumen*

G. *Prisión Central de San Miguel de los Reyes (fol. 1 a 340)*. La presó tenia, al finalitzar la guerra, mil dos-cents quaranta-tres presoners. Un destacat percentatge dels quals eren de nacionalitat italiana. Associat a aquesta etapa de guerra es conserva a la Biblioteca Nacional el valuós testimoni gràfic de 29 imatges del fotògraf valencià Luis Vidal arran d'una visita a Sant Miquel dels Reis amb una delegació internacional el 10 d'agost de 1937.

Una presó que sí que va existir

Pel que fa al període de control franquista de la presó, els expedients personals penitenciaris de Sant Miquel dels Reis, peça clau per entendre la magnitud de la repressió i poder donar una identitat a les víctimes, a penes han sigut consultats i treballats. Aquests expedients es troben dipositats a l'Arxiu del Regne, i es tracta d'una documentació remesa per la *Secretaría General de Instituciones Penitenciarias del Centro Penitenciario* de Picassent, actual presó de referència al territori valencià. Van ser remeses a l'arxiu en tres transferències diferents: 2006, 2011 i 2016, realitzades per la *Dirección General de Instituciones Penitenciarias* (segons informació publicada a la guia de recursos de la Biblioteca Valenciana). Diferents expedients consultats han permès verificar l'altra font de documentació escrita existent sobre el monestir-presó, aquella escrita per diferents presos. Mitja dotzena de relats en primera persona ens han permès reconstruir multitud d'aspectes espacials d'aquest penal franquista, a més d'oferir una cronologia de diversos esdeveniments a la presó des d'ideologies diverses. Tres relats aborden els primers anys del franquisme: els de Josep Cano Coloma, alcalde de València i membre de Izquierda Republicana (Cano, 1983), el militar Manuel García Corachán (García, 2005) i el dissenyador d'origen polonès Mariano Rawicz (Rawicz, 1997). Dos més, un del militant anarquista Isidro Guardia (Albiñana i Navarro, 2010) i un altre del comunista Carlos Llorens Castillo (Llorens, 1983) narren el seu tancament al penal durant els anys quaranta. Finalment, el també militant anarquista Joan Busquets i Vergés (Busquets, 1998) descriu el temps durant la seua condemna entre 1950 i 1964, eixint lliure dos anys abans del tancament de la presó. Com a valuosos documents gràfics, la Biblioteca conserva fotografies del Penal de Sant Miquel dels Reis durant el franquisme. El conjunt més nombrós prové d'una donació particular; són les 51 fotografies de 9 x 14 cm realitzades per Damián entre 1939 i 1945. Les restants fotografies existents són de José Lázaro Bayarri i imatges d'autoria anònima trobades a les memòries penitenciàries.

La planimetria, la documentació escrita i les imatges ens permeten abordar els canvis espacials existents entre l'etapa penitenciària franquista i l'actual Biblioteca Valenciana, identificant amb certa precisió els principals espais de la presó. M. Rawicz ofereix una visió, en primera persona, del presidi el 1939:

"En el interior del presidio consta de dos cuerpos o alas, a ambos lados de la iglesia, cada uno con su respectivo patio interior. Ambos patios se comunican entre sí a través de un largo corredor que bordea la fachada posterior de la iglesia y que los presos bautizan desde el primer día con el nombre de "túnel". El patio izquierdo, el llamado "patio grande" es un cuadrilátero de unos cuarenta por sesenta metros, empedrado con toscos adoquines. Tres de las fachadas corresponden a la fábrica de ladrillo y tienen pequeñas ventanas enrejadas en sus tres pisos, y puertas de acceso a los mismos (...) La cuarta fachada corresponde al costado izquierdo de la iglesia. (...) La única salida al exterior consiste en una doble puerta enrejada en el patio grande (...) pero ni siquiera ésta da directamente a la calle, sino al patio exterior, donde están las oficinas (...) y las viviendas de algunos funcionarios." (Rawicz, 1997: 335-337)

per part dels presos i les organitzacions polítiques a Sant Miquel dels Reis operen amb una estructura estable. A més a més, el 9 d'octubre de 1945 s'indulten els delictes de caràcter polític per rebel·lió militar comesos fins a l'1 d'abril de 1939, exceptuant delictes amb conseqüència de mort o de sang. En un nou indult, després de la primavera de 1946, ixen de Sant Miquel dels Reis entre 1.200 i 1.500 presos (Llorens, 1983: 436). Finalment, al darrer període, diversos organismes internacionals visiten la presó i reclamen millores significatives en el tractament dels presos polítics. La direcció de la presó accepta noves activitats com el futbol als dies festius, al mateix temps que intensifica l'activitat dels tallers de treball. La població reclusa havia disminuït fins a les 1600 persones a mitjans dels anys cinquanta i l'equilibri de nombre de presos polítics respecte als comuns va canviar: després de l'indult del 15 de setembre de 1964 únicament queden una desena de presos polítics (Busquets, 1998: 170). El pas del temps evidència una millora en la qualitat de vida dels reclusos segons van passant els anys i canvia el context polític internacional.

Malgrat aquestes diferències marcades pel pas del temps, la tasca re-educativa repressiva cap als presos polítics es manté fins al final del franquisme, així com la seua resistència activa. Des del seu inici a la primavera del 1939, les noves autoritats no consideraren suficient tancar dins dels murs als presos polítics. Les salutacions diàries al nou estat i el seu líder, repetides fins a l'avorriment, així com la disciplina i els càstigs estaven a l'ordre del dia. Pel que fa a l'ideari nacionalcatòlic, es manté intacte fins al tancament de la presó, com mostren dos fragments, un de finals del 1939 i l'altre de finals dels anys cinquanta.

"Llevo ya dos meses en San Miguel, y todos los domingos se me obliga a asistir a misa. Dentro de la iglesia no hay bancos para sentarse, y el plantón que debemos sufrir de pie, mientras las brigadas, militarmente formadas, van entrando por parejas al templo, mientras dura la misa y el inefable sermón, es un verdadero suplicio" (Rawicz, 1997: 347).

"Todos los domingos teníamos misa obligatoria, y al son de una marcha militar desfilaban los reclusos por dormitorios, con un funcionario a la cabeza, hasta entrar en la iglesia" (Busquets, 1998: 97).

Aquesta pressió represora no exclouïa a les famílies dels reus, com evidència el següent fragment: "A las esposas casadas civilmente, calificadas de concubinas, se les negaban las visitas e incluso las de sus hijos, hasta que no se casaran por la iglesia" (Busquets, 1998: 142).

Malgrat aquesta violència per part de les autoritats, apareix com un continu durant tots els períodes la capacitat de resistència de la població penitenciària. La solidaritat i l'organització de cèl·lules comunistes i anarquistes a Sant Miquel dels Reis comencen des del principi i es mantenen fins al final del presidí. Aquestes resistències són de tota mena, però cobren una dimensió col·lectiva i d'enfrontament obert després de la victòria aliada en Europa sobre el feixisme. Un exemple són les dues vagues a la presó, la primera per les condicions del menjar i la segona per la negativa dels presos a acceptar un uniforme penitenciari (ambdues l'any 1946). També a la mort de Largo Caballero, eixe mateix any de 1946, els presos es coordinen per fer un minut de silenci: "*Un clamor de silencios estalló sobre las cabezas de los cientos de presos y de sus guardianes. Fue un silencio inmenso, petrificado, que paralizó cuanto había de vida humana en aquellos vetustos patios carcelarios.*" (Llorens, 1983: 421). També, malgrat que escassos, els intents de fuga i les fugues recorren la vida del penal durant els tres períodes.

“Durante los siete años [de 1939 a 1946] que residí en San Miguel sólo se ha dado un caso de fuga lograda. Fue justamente uno de los reclusos que trabajaba en el patio exterior y que salió a la calle, confundido entre los familiares de presos. Pudo hacerlo, porque los reclusos no llevábamos uniformes, sino nuestras propias ropas.” (Rawicz, 1997: 338)

“Ya en 1946 se escaparon cuatro presos anarquistas horadando un túnel cerca de la cripta de Germana de Foix —fundadora del monasterio—, mientras las autoridades penitenciarias pensaban que estaban construyendo un pozo” (López y Salazar, 2023).

Figura 3. Presos en formación al pati del Monestir el 1941. Damian, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu

“El 30 de julio de 1962 fue diferente. Once presos lograron escapar de la cárcel de San Miguel de los Reyes. (...) Los once presos llevaban más de ocho meses planificando al detalle la evasión. Desde septiembre de 1961, diariamente, fueron horadando la galería subterránea”(López y Salazar, 2023).

L’Aula Didàctica de la Memòria Democràtica. Els desafiaments de Resignificar l’espai

La Conselleria d’Educació, Cultura i Esport va emetre una resolució el 22 de desembre de 2022, per la qual autoritzava un programa d’innovació educativa per a posar en funcionament l’Aula Didàctica de la Memòria Democràtica, durant el curs 2022-2023. Entre els objectius assignats a les persones adscrites a la dita aula s’inclouïa: “Crear un espai de pensament i de reflexió crítica al voltant de la recuperació i difusió de la memòria democràtica mitjançant diverses línies d’actuació”. Algunes de les principals línies de recerca per a resignificar Sant Miquel dels Reis es mencionen seguidament.

El principal obstacle respecte a l’estudi de Sant Miquel dels Reis durant el període franquista és l’obtenció d’un llistat definitiu dels presoners condemnats, així com una recerca sistemàtica d’aquestes persones. El 2015 un equip d’investigadors de la Universitat de València¹ va recaptar un primer inventari dels presoners, arribant a la xifra de 10.352. Aquest llistat prové dels expedients penitenciaris existents a l’Arxiu del Regne, havent-se perdut moltes de les sentències del *Tribunal de Responsabilidades Políticas* (segons l’investigador valencià Vicent Gabarda, especialista sobre la repressió durant la guerra i la dictadura, comunicació personal). Respecte als sumaris militars de la *Capitania General de la Tercera Región*, en l’actualitat es troben a l’*Archivo General Militar de Madrid*, presentant la seua consulta dificultats diverses. Vicent Gabarda també ha recuperat els noms i cognoms, així com la data de mort, de 183 presos durant la seua reclusió a Sant Miquel dels Reis (Gabarda, 2011). Convertir els noms i cognoms en històries de vida resulta imprescindible a l’hora de dignificar l’espai i donar veu a aquells als que intentaren invisibilitzar.

A banda de la identificació dels presos, encara persisteixen més dificultats a l’hora d’identificar a les autoritats de la presó, la seua posició en la jerarquia d’aquesta, així com les seues responsabilitats. Els B.O.E. ens faciliten únicament el nomenament dels directors de la presó, però gràcies als relats i a diversa documentació dispersa està també constatada la presència d’un administrador, diversos caps de servei, un retor, un mestre, un metge, un grup d’oficials i guàrdies. Els relats ofereixen exemples de la violència d’alguns membres del funcionariat al càrrec del centre però també alguns exemples puntuals de solidaritat. Malgrat que la presó era únicament masculina les dones tingueren un paper destacat i patiren directament les conseqüències del tancament dels seus familiars, amics o companys. Molt sovint no reveren ni tan sols la solidaritat dels presos, com mostra el següent exemple d’un reclus: “*Otro hecho que me llenó de indignación y de sonrojo es el que hace días me refirieron: una mujer, esposa o familiar de un preso, que estaba en el jardín, dejándose “magrear” por uno de los oficiales de la prisión*” (García, 2005: 368). Elles van resultar imprescindibles a l’hora de proveir de tota mena de queviures, roba o cerca de contactes per facilitar les condicions de vida dins de la presó i, sobretot, com a motiu d’esperança i ànims per als condemnats.

Un altre objectiu i línia de treball a destacar és el d’evidenciar les contradiccions del mateix sistema penitenciar franquista, ja que són nombroses les denúncies per corrupció en els relats dels presos a Sant Miquel dels Reis. Un dels casos més sagnants és el de la “*Redención de penas por el trabajo*”. Aquest sistema d’origen franquista, i vigent en l’ordenament jurídic estatal fins a 1995, permetia disposar de mà d’obra pràcticament gratuïta a canvi d’uns reduïts ingressos per als presos, que podien veure acurtada fins a un terç la seua condemna. En el cas de Sant Miquel dels Reis, una fàbrica de mobles va ocupar a centenars de presos durant anys, com recorda Joan Busquest: “*los talleres penitenciarios no eran otra cosa que una empresa particular, siendo el patrón un pequeño*

industrial de muebles de Valencia" (Busquets, 1998: 103). Les mateixes memòries anuals penitenciàries, les memòries de la *Redención de Penas* i el setmanari *Redención*, destinat als reclusos i les seues famílies permeten quantificar els enormes beneficis empresarials que va suposar aquest sistema:

"En la Memoria de Redención de Penas de 1950 se llega a destacar que en "la Prisión Central de San Miguel de los Reyes (...) la producción sobrepasa el millón de pesetas". Una cifra cuyo valor hoy día sería de casi 83 millones de las antiguas pesetas, es decir, unos 500.000 euros. Aunque no solamente se dedicaban a la industria del mueble. Según consta en la Memoria de la Dirección General de Prisiones, en 1962 este penal destacaba también por el trabajo en la piel y el calzado y por su rendimiento sobrado en el taller de cestería, llegando a producir en ese año 186.113 piezas para su posterior venta". (López i Salazar, 2023).

També, i durant anys, va funcionar a la presó un taller d'art en el qual es van realitzar centenars d'obres que han desaparegut. La majoria d'elles, i per mencions als relats, serien de talles i pintures de caràcter religiós per substituir a les destruïdes durant la guerra. Encara ara, no existeix cap inventari ni localització d'eixes obres.

Conclusions

La dictadura va establir unes polítiques de terror contra capes molt amples de la població per tal de guanyar la guerra després del colp d'estat. Com a part del seu relat d'autojustificació posterior, tota una tipologia d'espais que, en si mateixa, eren testimonis tangibles d'eixes polítiques repressives van ser eliminats tant del paisatge, com del debat públic i, com a conseqüència, de la memòria col·lectiva. Durant la transició i, fins i tot, els primers anys del segle XXI, ha sigut un enorme desafiament recuperar per a la ciutadania edificis que podrien haver operat com a memorials i centres d'interpretació d'aquest període fosc de la nostra història contemporània. La inauguració de l'Aula Didàctica de la Memòria Democràtica, depenent de la Conselleria d'Educació (GVA) es localitza en el mateix monestir i antiga presó de Sant Miquel dels Reis, un espai que és producte de les polítiques d'esborrat conscient de la memòria col·lectiva, però, al mateix temps, un lloc que amb una voluntat didàctica ofereix una enorme potencialitat a la veu de les víctimes com a, pràcticament, únics testimonis de la repressió que es va produir dins dels seus murs de 1939 a 1966.

Notes

1. Treball desenvolupat per un equip d'investigadors i investigadores de l'Aula d'Història i Memòria Democràtica, especialistes en l'estudi de la Guerra Civil i/o la dictadura franquista: Vicenta Verdugo Martí, Vicent Gabarda Cebellán, Antonio Calzado Aldaria, Mélanie Ibáñez Domingo i Ricard Camil Torres Fabra.

Bibliografia

- ALBIÑANA, S. i NAVARRO, J. (2010). *Desde San Miguel seguimos en la lucha: textos, 1949-1971*. Isidro Guardia Abella. València: Universitat de València.
- ÁLVAREZ, M. (2020). *La recuperación de la memoria histórica en Andalucía: Memorias de Pico Reja*. TFG Inèdit, Facultad de Comunicación. Sevilla: Universidad de Sevilla.

- ANDRÉS, R. (15 de novembre de 2016). El anarquista catalán Joan Busquets vuelve 50 años después a la prisión franquista donde estuvo preso. *La Vanguardia*. <https://www.lavanguardia.com/local/valencia/20161115/411882623341/joan-busquets-anarquista-presos-san-miguel-reyes-valencia.html>
- ARCINIEGA, L. (2001). *El monasterio de San Miguel de los Reyes*. Vol. I i II. Valencia: Federico Domenech
- AYÁN, X. (2008). El paisaje ausente: por una arqueología de la guerrilla antifranquista en Galicia. *Complutum*, 19(2), 213-237.
- BUSQUETS, J. (1998). *Veinte años de prisión: los anarquistas en las cárceles de Franco*. Madrid: Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo.
- CANO, J. (1983). *Vientos contrarios: recuerdos autobiográficos de José Cano Coloma*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia.
- CAMPS, C. (2001). La biblioteca y su sede: de Sant Bernat de Rascanya a San Miguel de los Reyes. Dins VV. AA. *San Miguel de los Reyes: de la Biblioteca Real a Biblioteca Valenciana*. València: Biblioteca Valenciana (161-186).
- CHAPAPRÍA, J. E. (2001). La restauración y rehabilitación de San Miguel de los Reyes. Dins VV. AA. *San Miguel de los Reyes: de la Biblioteca Real a Biblioteca Valenciana*. València: Biblioteca Valenciana (187-233).
- DOMÍNGUEZ, N. (2021). Espacio y memoria: el caso del Pazo de Meirás. TFG indèdit, Facultade de Socioloxía. A Coruña: Universidade da Coruña.
- GABARDA, V. (2011). *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. València: Universitat de València.
- GARCÍA, R. (2018). *Maquis i masovers: entre la resistència, la supervivència i el terror*. Benicarló: Onada.
- GARCIA, M. (2005). *Memorias de un presidiario en las cárceles franquistas*, (Vol. 8). València: Universitat de València.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A., RUIZ L. A., AYÁN, X., FALQUINA, Á., FRANCO, M. A., GUTIÉRREZ DE LEÓN, P., INCIO DEL RÍO, C., LIKA, M., MARÍN, C. i MARTÍNEZ, C. (2021). *Arqueología del Valle de los Caídos: prospección y excavación en los espacios de vida de los trabajadores y sus familiares*. Madrid: Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática.
- LLOORCA, J. (2001). El presidio de San Miguel de los Reyes. Dins *San Miguel de los Reyes: de la Biblioteca Real a Biblioteca Valenciana*. València: Biblioteca Valenciana (141-159).
- LLORENS, C. (1983). *La primera década: una aportación al proceso político e ideológico del franquismo y a la historia del Partido Comunista de España*. Fernando Torres : Valencia.
- LÓPEZ, E. i SALAZAR, J. (16 de juliol de 2023). El sumario 304: La última fuga de San Miguel de los Reyes. *El Diario*. https://www.eldiario.es/comunitat-valenciana/sumario-304-ultima-fuga-san-miguel-reyes_1_10371154.html
- LUCILA, L, AZKARRAGA, J, i SALAZAR, J (2021). *Guía de la Valencia del Primer Franquisme (1939-1948)*. València: Publicacions Universitat de València.
- MEJÍAS, F. (2020). Arqueología de la represión, entre el silencio y la memoria: las fosas comunes del campo de concentración de Albaterra (San Isidro, Alicante). *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, 10, 69-123.
- ORTEGA, J. L. (1992). *Cárceles, presidios y casas de corrección en la Valencia del siglo XIX: (apuntes históricos sobre la vida penitenciaria valenciana)*. València: Tirant lo Blanch.
- PORCAR, J. L. (2020). *Un país en blanc i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*. Castelló: Universitat Jaume I.
- RAWICZ, M. (1997). *Confesionario de papel: memorias de un inconformista*. Granada: Editorial Comares.
- VV. AA. (2001). *San Miguel de los Reyes: de la Biblioteca Real a Biblioteca Valenciana*. València: Biblioteca Valenciana.
- VV.AA. (2015) *El mon penitenciari franquista. Una primera presa de contacte amb la realitat de Sant Miquel dels Reis*. Inèdit.

VV.AA. (2018). *El Camp de Concentració de Portaceli (1939-1942)*. València: L'Eixam Edicions.

VV. AA. (2019). *La Guerra ha terminado: Alicante, 1939*. València: Media Vaca.

VERDUGO, V. (2011). Las cárceles franquistas de mujeres en Valencia: castigar, purificar y reeducar. *Studia Historica. Historia contemporánea*, 29, 55-85.

Autoria: Aquest article ha estat conceptualitzat i escrit per Esther López Barceló i Joan Salazar Bonet. L'autora i l'autor declaren estar d'acord amb la versió impresa del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autora i l'autor declaren no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2024 de l'autora i l'autor. Presentat per a publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>).